

НА ПОШАНУ М.А. ЖОВТОБРЮХА

С.І. Дорошенко

УЧИТЕЛЬ БАГАТЬОХ ПОКОЛІНЬ

Михайла Андрійовича Жовтобрюха називають видатним, відомим, знаним ученим-мовознавцем. Це справедливо: наведеним визначенням Михайло Андрійович відповідає повністю.

Значення цих слів: *видатний*, бо виділяється серед інших, *відомий*, тому що його науковим доробком користуються причетні до вивчення української мови, словом *знаний*, тобто славетний, – передають високу загальну об'єктивну характеристику, що формує зміст словосполучення *патріарх українського мовознавства*. Таким він представлений в енциклопедіях, книгах і статтях про нього. За ними пізнають Михайла Андрійовича Жовтобрюха як першорядного вченого, ім'я якого значиться в головному річизні розвитку українського мовознавства.

Але для тих, хто слухав його лекції, писав дисертації під його керівництвом, хто одержував наукову підтримку чи пораду від нього, хто навчав і навчався за його підручниками, хто продовжує покликатися на написані ним монографії і статті, – він залишився не лише корифеєм лінгвістичної україністики, а й наставником, який наполегливо передавав свою імперативну ідею – приносити найбільшу користь науці про українську мову і готувати шкільних словесників. Окреслити таку діяльність ученого й педагога – означає: відновити у пам'яті реальні факти його багатогранної невтомної діяльності. Про неї численні спогади його учнів, співробітників, тих, хто з ним спілкувався і кому він допомагав вчасно сказаним словом.

Приєднуючись до слів вдячності і поваги, звернених до нього його учнями і послідовниками, свідчу, як Михайло Андрійович був учителем багатьох поколінь мовознавців, до одного з яких належу і я.

Мені не довелося бути ні студентом, ні аспірантом Михайла Андрійовича. Проте вважаю його моїм учителем-порадником з першого навчального року у виші, розпочатого 1949 р. викладачем кафедри української мови Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка. Готуючись до занять з курсу сучасної української літературної мови, з вдячністю згадував лекції й практичні заняття моїх викладачів Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди доцентів Федора Пилиповича Медведєва, Наталії Яківни Дніпровської, Інни Яківни Журби, Олександра Яковича Петренка, які ввели мене в теоретичну царину української мови. Перечитував студентські конспекти. Однак одне діло відновлювати в пам'яті те, що вимагалось на практичних заняттях й іспитах, інше – підготувати осмислений його виклад студентам у чіткій системі і логічному зв'язку її елементів. У цьому повністю покладатися на конспекти, хоч би як ретельно

вони були написані, складно. Розуміння цього прийшло одразу. Потрібен підручник, укладений за діючою навчальною програмою й продуманою схемою передання матеріалу.

У мої студентські роки підручника із сучасної української мови не було. Він з'явився в продажі 1949 року під назвою «Курс сучасної української літературної мови». На обкладинці значилось одне прізвище — Б.М. Кулик. На звороті титульної сторінки містилася інформація «Від автора» такого змісту: «У складанні даного підручника брав участь доцент Жовтобрюх М.А., який написав розділи: «Вступ», «Лексика і фразеологія», «Фонетика» та з розділу «Морфологія» тему «Числівник». Чому прізвище другого автора не розміщене на обкладинці книги, залишилося загадкою.

Цей підручник став для мене дороговказом у веденні дорученого мені відповідального курсу, а незнайомий мені Михайло Андрійович — моїм першим науково-методичним консультантом, оскільки викладання предмета першокурсникам починалося саме з написаних ним розділів.

Підручник не тільки допоміг мені систематизувати здобуті в інституті знання, а й озброїв сучасним на той час теоретичним поглядом на тлумачення передбачених навчальною програмою методологічних і суто лінгвістичних питань. Для вишівського початківця це багато важило.

Крім того, ретельно опрацьовані мною розділи переконали, що навчання студентів має бути не догматичним (мовляв: ось вам факти — завчїть їх), а спрямованим на усвідомлення сутності мовного явища. На це наштовхнула мене особливість подання в підручнику навчального матеріалу: розглядувані одиниці супроводжувалися уточненнями, поясненнями, порівняннями, завдяки яким формуються причинно-наслідкові зв'язки викладуваного у фонетиці, лексикології чи граматиці. Головну рису формованого ним тексту визначала спрямованість на розкриття потайного в українській мові. Наступні видання підручника (1959, 1961, 1965, 1972 рр.), на обкладинці яких уже значилися прізвища обох авторів, містили доповнення, уточнення, коментарі. На практиці такий прийом подачі матеріалу ставав для мене усвідомленою традицією, хоч не все вдавалось досягти із запланованого.

Підручник учив й іншому. Стилістично витончений науковий текст параграфів, написаних Михайлом Андрійовичем, давав зразок будови речень, зміст яких легко запам'ятовувався цілісністю думки. Зокрема, вказуючи на те, що «в науковому стилі переважають складні речення різних типів», Михайло Андрійович не обмежується цим, а додає коротке, але необхідне для розуміння однієї з провідних ознак наукового стилю: «за допомогою яких висловлюються складні думки та логічні взаємозв'язки між ними». Написано доступно і просто. Подібні приклади численні.

Для мене не було новиною, що у викладанні сучасної української мови не можна обійтися без історичних пояснень окремих фонетичних чи граматичних явищ. До цього вдавалися мої інститутські лектори. І я, готуючись до занять, прагнув знайти місточок в історичному розвитку розглядуваних мовних елементів, користуючись популярним підручником і студентськими конспектами з курсу старослов'янської мови (викладав доцент Є.С. Магура)

й історичної граматики (вів доцент О.Я. Петренко). Як виходило це в моїй інтерпретації, загубилося в давніх роках.

Однак примітки, виноски під текстом, короткі тлумачення в межах речення, розміщені на багатьох сторінках написаних Михайлом Андрійовичем розділів, переконали мене в тому, що недостатньо обмежуватися історичними екскурсами, розглядаючи лише окремі одиниці сучасної мови. Здобутий невеликий досвід роботи зі студентами підказав доцільність якнайчастішого звертання до пояснень фонетичних і морфологічних змін в історії української мови, доводячи тим самим, що мова – це країна чудес, пошуків і загадок, пізнання яких захоплює відкриттям незвіданого. Пізніше мені стало відомо, що до широкого використання історичних тлумачень вдавалися викладачі інших педагогічних інститутів, з якими доводилося спілкуватися (В.В. Лобода (Київ), І.Т. Яценко (Черкаси). Це чи не найкраща ілюстрація того, що досвід Михайла Андрійовича брали на озброєння нові покоління науковців. Викладати так дозволяла належна кількість годин, яку нинішні навчальні плани, на жаль, не відводять.

Михайла Андрійовича вперше побачив я на початку шістдесятих років на одному із засідань Науково-методичної комісії з мовознавчих дисциплін Міністерства освіти УРСР, на якому він виголосив міркування щодо того, якою має бути лекція з мовознавчого циклу наук у вищій школі. Було обґрунтовано головню два положення. Перше: науковий характер лекції визначає виклад не тільки теоретичних засад і практичного значення теми, а й того, кому ми зобов'язані за її розробку. Це положення було внесене в хвалу Науково-методичної комісії. На практиці його втілювали лектори педінститутів, актуалізують його й нині. Друге порушене ним питання, прийняте присутніми на засіданні комісії МО УРСР, пролунало як заклик до того, щоб у студентській аудиторії створювалась атмосфера «невідступного думання», як говорив академік І.П. Павлов.

Пізніше, коли мені став відомий трудовий шлях Михайла Андрійовича, я зрозумів, що вимоги до укладання підручників, рекомендації щодо будови лекцій – результат багаторічної вдумливої викладацької діяльності (вперше він став за кафедру в Запорізькому педінституті 1930 року), а також творчого пошуку прийомів донесення до свідомості молоді людини тонкощів лінгвістики. У цьому він був достойним продовжувачем плеяди блискучих учених попередніх поколінь.

Як керівник відділу історії мови Інституту мовознавства Академії наук УРСР, Михайло Андрійович робив усе залежне від нього для розширення знань з історії рідної мови, розпочате в п'ятдесяті роки академіком Л.А. Булаховським. Це потрібно було для нових поколінь науковців і студентської молоді. Публікувалися його розвідки з фонетики, синтаксису, а також праці, присвячені аналізу урядових актів XVII ст. Разом з тим М.А. Жовтобрюх узяв участь у написанні в співавторстві з відомими мовознавцями С.П. Самійленком, І.Й. Тараненком, М.К. Бойчуком «Історичної граматики української мови», появу якої молоді науковці сприйняли як заклик до забезпечення студентів-філологів новими науково-методичними посібниками. Невдовзі

побачив світ підручник такої ж назви, авторами якого, крім М.А. Жовтобрюха і С.П. Самійленка, стали вчені молодшого віку О.Т. Волох й І.І. Слинько. Множилися ряди талановитих дослідників. До цього слід додати, що Михайло Андрійович – співавтор чотиритомного академічного видання «Історії української мови», видрукуваного у 1978-83 рр. За цими книгами майбутні лінгвісти і сьогодні освоюють процеси історичного поступу української мови.

Низкою праць про видатних українських мовознавців (О.М. Бодянского, В.К. Дем'янчука, П.Г. Житецького, Г.А. Ільїнського, Є.М. Кудрицького, К.П. Михальчука, Є.К. Тимченка) Михайло Андрійович започаткував огляди наукової спадщини раніше замовчуваних авторів. З його ініціативи написано кілька дисертацій, предметом яких став аналіз внеску повернутих у лоно лінгвістичної україністики дослідників.

Авторитет Михайла Андрійовича як ученого ще більше зріс, спричинений появою в 1963 р. праці «Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)», у 1970 р. монографії «Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)», численними розвідками з різних галузей мовознавства: діалектології, культури мови, стилістики, словотвору. Публікації, присвячені дослідженню проблеми різних мовних рівнів, на перший погляд видаються доволі віддаленими одна від одної. Проте вони об'єднані живим інтересом ученого до пізнання різних аспектів української мови. За кількістю публікацій окремі вчені випереджають Михайла Андрійовича (ясна річ, за кількістю, а не за якістю), але мета лінгвістичної праці, на його думку, полягає в якомога повному і ретельному аналізі, описуванні й інтерпретації матеріалу. Успішне досягнення цієї мети – у кожній надрукованій його праці. Не випадково вони ввійшли в золотий фонд вітчизняної науки, заклали підвалини для нових спостережень.

Різномасштабність наукових інтересів Михайла Андрійовича відбилась і в тематиці кандидатських і докторських дисертацій учнів його школи. Були захищені роботи з лексикології і морфології, з фразеології і синтаксису, історії української мови і термінології, акцентології й антропоніміки. За фундаментальними ідеями, принципом дослідження, підходом до вивчення ще науково недоторканого його школа становить цілеспрямований науковий напрям, в якому виділилися «дочірні» школи доктора філологічних наук, члена-кореспондента НАН України І.Р. Вихованця, доктора філологічних наук, академіка НАПН А.П. Грищенка, доктора філологічних наук, академіка НАПН Л.І. Мацько, докторів філологічних наук Н.Л. Іваницької, Л.Г. Скрипник, Г.М. Удовиченка, в науковій аурі яких зросли такі самобутні вчені, як член-кореспондент НАН України А.П. Загнітко (учень І.Р. Вихованця), доктор філологічних наук М.І. Степаненко (вихованець А.П. Грищенка). Перелік цей неповний, але його достатньо, щоб переконатися в тому, що перспективні задуми наукового poradника успішно втілюються в життя не одним поколінням українців. Нитка послідовників його провідних ідей не розривається. Кілька десятків його аспірантів і докторантів і зараз повторюють: «Нам кожному дісталася частка Вчителя».

Словом і ділом М.А. Жовтобрюх підтримував народження нової зміни дослідників, пишучи відгуки й рецензії на їхні публікації. Відомі, наприклад, рецензії на «Словник наголосів української літературної мови» М.І. Погрібного, на «Словник лінгвістичних термінів» Д.І. Ганича й І.С. Олійника, на «Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т.Г. Шевченко» Т.К. Черторизької, на «Этимологический словарь русского языка» Г.П. Циганенко, на посібник С.І. Дорошенка і П.С. Дудика «Вступ до мовознавства». На його науково виважених відгуках училося не одне покоління лінгвістів толерантності й об'єктивності в оцінюванні рецензованого.

Прийнято вважати, що талановита людина талановита в усьому. Це торкається саме Михайла Андрійовича. Будучи глибоким, тонким лінгвістом, він проявив себе і як талановитий організатор науки. З його ініціативи і за його безпосередньої участі протягом кількох десятиліть під егідою Міністерства освіти УРСР проводилися щорічні науково-практичні конференції з проблем сучасного мовознавства на базі педагогічних інститутів. Крім викладачів педагогічних інститутів, участь у них брали науковці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР й університетів України. Мета такого заходу – залученням мовознавців до обговорення актуальних проблем лінгвістики і педагогіки вищої школи сприяти розвитку теоретичної думки і підняти викладання лінгвістичних дисциплін до тогочасного теоретичного рівня. У здійсненні цієї мети роль його величезна.

На засіданнях пульсував науковий пошук, бажання поділитися своїми дослідницькими здобутками з колегами. Тут народжувалися теми дисертаційних робіт, намічались кандидати до аспірантури. Як наслідок – у сімдесяті, вісімдесяті роки минулого століття стався прорив у захисті кандидатських і значною мірою докторських дисертацій, які готувалися в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, університетах і педінститутах України. Велика роль у цьому Міністерства освіти УРСР, яке протягом кількох років виділяло ставки (на два роки) старшого наукового співробітника (пізніше – трирічне навчання в докторантурі) для написання докторських дисертацій і кошти для публікацій наукових доповідей, виголошених на конференціях.

Я брав участь у роботі деяких науково-практичних конференцій, на одній з яких познайомився з Михайлом Андрійовичем. Як і до інших учасників таких зібрань, до мене він поставився доброзичливо, запропонувавши тему докторської дисертації «Безсполучникові складні речення». Завдяки підтримці Михайла Андрійовича я був переведений із посади проректора з навчальної роботи Харківського педінституту ім. Г.С. Сковороди на посаду старшого наукового співробітника. Як це сталося, розповідь в інтерв'ю, опублікованому в книзі «У мереживі життя: професор С.І. Дорошенко» (Харків, 2014).

Відданий науці, Михайло Андрійович жив її проблемами. Уже в останні роки він писав мені: «Хворію, але працюю». Я пишаюся тим, що протягом усього мого науково-педагогічного шляху Михайло Андрійович був для мене Учителем, науковий і педагогічний погляди, настанови й практична допомога якою спрямовували мій професійний розвиток. Його позитивний

вплив відчували і наступні покоління студентів, аспірантів, ті, хто готував майбутніх філологів за його підручниками чи з науковою метою користувався і користується його творчим доробком. Для всього цього численного загалу науковців і словесників Михайло Андрійович був і залишається незамінним Учителем.

Дорошенко Сергій Іванович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: nataliador@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9698-7094>

Doroshenko Serhii Ivanovych – Doctor of Philology, Professor, Professor at the Ukrainian Language Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, 61168, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.